

**“ҮНДСЭН ХУУЛЬ” БА “СОНГУУЛИЙН ХУУЛЬ” ДАХЬ ИРГЭДИЙН УЛС ТӨРИЙН
ОРОЛЦООНЫ АСУУДАЛД**

Ц.БАТБОЛД

Доктор, ээд проф. МУИС, ШУС, Нийгмийн Ухааны Салбар,

Улс Төр Судлалын тэнхим

Б.БАТБААТАР

Докторант

Түлхүүр үг: иргэн, иргэний оролцоо, шууд ардчилал, нам, сонгох, сонгогдох эрх, үндсэн хууль, сонгуулийн хууль, сонгуулийн санхүүжилт.

Товч хураангуй: Уг өгүүлэлд иргэдийн улс төрийн оролцооны бодит байдал, боломж нөхцөлийг “Үндсэн хууль” , бусад хууль тогтоомжууд нэн ялангуяа их хурлын ба орон нутгийн сонгуулийн хуулиудад хэрхэн тусгагдсан талаар дурьдаж, түүнд үнэлэлт дүгнэлт өгөх, цаашид шийдвэрлэбэл зохих асуудлын талаар онол, практикийн үүднээс авч үзэхийг зорьсон болно.

Дэлхий дахинд төдийгүй, Монгол улсад иргэдийн улс төрийн оролцооны идэвх нь төрөөс баталсан хууль тогтоомж, сонгуулийн үйл явцаас хамааралтай юм. Ж.Ж.Руссог оролцооны талын онолч гэж судлаачдын олонх нь үздэг бөгөөд тэрээр “Нийгмийн Гэрээ” бүтээлдээ улс төрийн тогтолцооны мөн чанарыг ойлгоход оролцоот ардчилал нэн чухал хэмээсэн. Түүний онолын цөм нь, улс төрийн шийдвэр гаргах түвшинд болон өөрийн онолын хүрээнд ч хувь иргэн бүрийн оролцоог чухал хэмээн үзсэн байдаг. Энэ нь ердөө институцийн байгуулал дээр хавсаргасан нэмэлт биш бөгөөд, институциудын үйл ажиллагаа болон түүнд оролцож байгаа хувь хүмүүсийн сэтгэл зүйн чанар, хандлагын хооронд харилцан хамаарал байгаа гэдгийг баталсан төдийгүй, улс төрд оролцогч этгээдүүдэд сэтгэл зүйн нөлөөтэй юм.¹

Оролцооны онолд “улс төрийн” асуудал нь үндэсний болон орон нутгийн засаглалын хүрээгээр хязгаарлагддаггүй. Оролцооны онолд “оролцоо” гэдгээр шийдвэр гаргах үйл явцад талууд(тэгш) оролцохыг хэлдэг. “Улс төрийн тэгш байдал” гэдгээр шийдвэрийн үр дүнг тодорхойлоход ижил эрх мэдэлтэй байхыг ойлгодог. Өөрөөр хэлбэл, нэг хүн нэг санал гэсэн санаа бөгөөд ямар нэг асуудлаар санал хураахад удирдагч давуу эрх эдлэхгүй гэсэн үг. Санал хураах явцад дээр дурьдсанаар сэтгэл зүйн болон бусад хамаарал нөлөөлдөг бөгөөд тухайлбал, удирдагч эрх мэдэлтэнг дагах үйл явц ч ажиглагддаг. Энэ нь хувь хүнийг суртахуун, хүмүүжил, иргэний боловсрол, улс төрийн ухамсарын төлөвшил болон бие дааж шийдвэр гаргах чадвараас хамааралтай төдийгүй тэдний ахуй байдал, ашиг сонирхол нь ч үүнд нөлөөлөх гол хүчин зүйлийн нэг болдог.

Оролцоот ардчиллын онолын судалгааны хүрээнд гарсан мэргэжлийн судлаачдын судалгааны болон онолын бүтээлүүдийг төр засгийн шийдвэр гаргах түвшний эрх мэдэлтнүүд анхааралтай судлах нь чухал бөгөөд тэдний шийдвэрт ихээхэн ач холбогдолтой. Энэ хүрээнд хувь иргэний болон иргэний нийгмийн байгууллагууд түүн дотроо иргэний хөдөлгөөнүүдийн үйл ажиллагаа, тэдгээрийн идэвхжил, намжмал байдал, зорилго чиглэл, нийгэмд болон эрх баригчдад нөлөөлөх нөлөөллийг судлах нь чухал юм. Үүний зэрэгцээгээр оролцооны ардчилалд нөлөөлөх бусад хандлагуудыг тухайлбал, эрх баригчид болон бизнесийн тодорхой ашиг сонирхлын бүлэглэлүүд (жишээ нь үндэстэн дамнасан корпорациуд, уул уурхайн компаниуд)-ийн зүгээс иргэний нийгмийн байгууллага, хөдөлгөөнүүдийн зорилго чиг хандлагыг өөрчилж, өөрсдийн эрх ашигт нийцүүлэхийг эрмэлзэх, тэдгээрийн удирдагчдыг элсүүлэн авах(тэднийг ажлын байр, эрх мэдэл, албан тушаал амлах, хөрөнгө мөнгөөр хахуульдах зэргээр урвуулах) бодлого хэрэгжүүлдэг арга замуудыг нь ч онцгойлон судлах шаардлагатай. Ингэснээр ардчиллын нөхцөлд улс орны хөгжлийн чиг хандлагыг тодорхойлоход улс төрийн оролцооны чухал ач холбогдлыг зөв оновчтой тодорхойлох боломж бүрдэнэ.

Иргэний хөдөлгөөний үүсэл хөгжил нь төр, нийгмийн харилцаа үүссэн үеэс эхлэлтэй гэж үзвэл, нийгэмшилтийн үйл явцад хэн захирагдах ёстой вэ гэдэгт асуудлын гол нь бус, харин захирагч нь ямар шийдвэр гаргаж, тэр нь нийгмийн олонхид хэрхэн зөрөг болон сөрөг нөлөө үзүүлж байна вэ гэдэг нь асуудал юм. Иргэний оролцоо нь шийдвэр гаргах үйл явцад өөрсдийн саналаа тусгах төдийгүй буруу шийдвэр гарахаас урьдчилан сэргийлж хамгаалсан хяналтыг тогтоодог гэж үзэх үндэслэлтэй. Иргэдийн оролцооны гол зорилго нь шийдвэр гаргах түвшинд өөрөө очихыг зорьдоггүй бөгөөд зөвхөн зөв шийдвэр гарахад нөлөөлөх нөлөөлөл гэдгээрээ институтчилэгдсэн байгууллагуудаас ялгаатай байдаг.

¹ К.Пейтман “Ж.Ж.Руссо, Ж.С. Милл, Ж.Б.Х.Кок: Ардчиллын оролцооны онол”/Улс төрийн шинжлэх ухааны дээж бичиг/ Орч Ц.Батболд.УБ 2012. Х 180-185

Ж.Ж.Руссогийн “Нийгмийн гэрээ”-нд, хүмүүст биш хуулинд захирагдах ёстой гэдгийг төгөлдөржүүлсэн гэдэг ч, үүнээс илүүтэйгээр хүмүүс өөрсдийнхөө зохион бүтээсэн нийгэм, улс төрийн зүй тогтолдоо захирагддаг. Энэ нь өөрөө хүмүүсийн засаглалыг урьдчилан нөхцөлдүүлж байдаг гэдгийг нарийвчлан томъёолсон юм. Яагаад гэвэл, иргэн хүн нь биеэ даасан хувь хүн бөгөөд сонгууль өгөх, өөрийн гэсэн үзэл бодолтой байх тал дээр хараат бус болохынхоо хувьд өөрөөсөө өөр хэн нэгэнд илүү ашигтай нөхцөл байдлын төлөө саналаа өгөх албагүй. Х-хувь хүн зөвхөн Х-д ашигтай байх зорилгын төлөө хэн нэгнийг өөрт санал өгүүлэхээр албадаж болохгүй.²

Монгол улсад ардчилсан нийгмийг байгуулах үйл яви 24 дэх жилтэйгээ золгож буй бөгөөд “Үндсэн Хууль”-тай болж хүмүүнлэг иргэний ардчилсан нийгэм байгуулахаа дэлхийд тунхаглан зарласан билээ. Энэ хугацаанд бид хүний эрх, эрх чөлөөний тухай, ардчилсан шударга сонгууль, хувийн өмчийн тухай, чөлөөт өрсөлдөөний тухай, үг хэлэх, хэвлэн нийтлэх эрх гээд олон арван өөрчлөлтүүдийн тухай мэддэг болж түүнийгээ хэрэгжүүлэхээр тэмцэж ирсэн. Ардчилсан хувьсгал, түүний дараах нийгмийн шилжилтийн үеийн хүндрэлийг ард түмэн хүлээцтэй, тэвчээртэйгээр даван туулсан. Бидний туулсан замнал, аливаа хувьсгал хийгээд тэмцэл ялалтын алдаа, оноог шүүн тунгаах ахул гагцхүү санаачлагч манлайлагчдын хийсэн гавьяа зүтгэл болон тэдний хийж бүтээсэн өмч биш бөгөөд энэ нь итгэл үнэмшил, үнэн сэтгэлээр дэмжсэн олон түмний оролцооны гавьяа хийгээд ял мөн болой.

Аливаа үйл хэрэг саад тотгор үгүй замаар явдаггүйн адилаар энэ хугацаанд алдаа завхрал гарсаар байна. Эдгээрийн нэг нь сонгуулийн хуулиудад байгаа зарим зүйл заалтууд нь “Үндсэн хууль” болон ардчиллын зарчмуудыг зөрчсөн байна хэмээн авч үзэхийг энэ өгүүлэлд зорьсон бидээ.

Монгол улсад иргэдийн оролцоо нь бүх шатны сонгуульд оролцох санал өгөх, нэр дэвших, төрийн дээд засаглал болон өөрийн нутгийн удирдлагын байгууллагад төрийн алба хаших, төрд хандах зэрэг хэлбэрээр “Үндсэн хууль”-д заасан эрх эдлэх боломж байдаг хэдий ч энэ нь бусад дагавар хуулиудаар (тухайлбал сонгуулийн хуульд энэхүү эрхэнд саад учруулах шууд бусаар) нөлөөлөх зүйл заалт тусгагдсан байна. Монголын сонгогчид 1990 оны ардчилсан хувьсгалаас хойш УИХ, Ерөнхийлөгчийн, Орон нутгийн ИТХ –ын гэх зэрэг нийтдээ 17 удаагийн ардчилсан сонгуульд оролцсон байна.

Үндсэн хуулийн 1.3.1 “Монгол Улсад засгийн бүх эрх ард түмний мэдэлд байна. Монголын ард түмэн төрийн хэрэгт шууд оролцож, мөн сонгож байгуулсан төрийн эрх барих төлөөлөгчдийн байгууллагаараа уламжлан энэхүү эрхээ эдлэнэ.” гэжээ. Гэтэл Сонгуулийн Тухай Хуулиудын зарим зүйл заалтууд нь Монгол Улсын Үндсэн Хуулийг зөрчсөн гэх үндэслэл байна.

Үүнд:

Нэг. Монгол Улсын Их Хурлын Сонгуулийн Тухай Хуулийн 7.2. “ Энэ хуулийн 6.2-т заасан иргэн сонгуулийн нэг тойргийн 801-ээс доошгүй сонгогчийн дэмжлэг авсан нөхцөлө тухайн сонгуулийн тойрогт Улсын Их Хурлын гишүүнд нэрээ бие даандэвшүүлэхэрхтэй.” гэсэн заалт нь: Үндсэн хуулийн Нэгдүгээр бүлгийн 3.1, Гурав дугаар бүлгийн 21.2 дахь заалттай зөрчилдөж байгаа төдийгүй, Улс Төрийн Намын тухай хуулийн “ 9.3.7 Намын 801-ээс доошгүй гишүүний бүртгэл /овог, эшгийн болон өөрийн нэр, иргэний үнэмлэхийн болон регистерийн дугаар, оршин суугаа газрын хаяг, гарын үсэг/” гэсэн зүйл заалттай ижил утгатай давхцсан заалт болж байна. Учир нь: Монгол Улсын иргэн нь УИХ-д нэрээ дэвшүүлж байгаа бөгөөд нам байгуулах гээгүй юм. Мөн хуулийн 28 дугаар зүйл заалт бүхэлдээ...зөрчилтэй байна. Ж.Ж.Руссогийн үзсэнээр “оролцоогүй институциуд тийм заналхийлдгийг авчирдаг бөгөөд, хүмүүсийг “гинжилж” эрх чөлөөг нь боодог.”³

Хоёр. Нийслэлийн Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын Сонгуулийн Тухай Хууль-ийн Нэгдүгээр бүлгийн 5.1, Зургаадугаар бүлгийн 26.2, 26.3, 26.4, 26.5 дугаар заалтууд улс төрийн, эрх баригчдын эрх ашгийг илүү хангасан байна. Ж.С.Милл: “Ардчилал дахь хамгийн том аюул бол эрх баригчдын хөнөөлтэй хүсэл зорилго байдаг. Хариулт нь нэхэгдсэн хамгийн чухал асуулт гэвэл, ийм мангасын өөдөөс ямар хамгаалалт байна вэ гэдэг л байна” гэж төлөөллийн засгийн газрын тухай яриандаа онцолсон байна.⁴

² К.Пейтман. “Ж.Ж.Руссо, Ж.С. Милл, Ж.Б.Х.Коу: Ардчиллын оролцооны онол”/Улс төрийн шинжлэх ухааны дээж бичиг/ Орч Ц.Батболд УБ. 2012 X 180-185

³ К.Пейтман. “Ж.Ж.Руссо, Ж.С. Милл, Ж.Б.Х.Коу: Ардчиллын оролцооны онол”/Улс төрийн шинжлэх ухааны дээж бичиг/ Орч Ц.Батболд УБ. 2012 X 180-185

⁴ Милл (1910) Оршил ба 254-р тал. Дэлгэрэнгүйг Бүрнэ (1957)-д үз. “Дункал ба Люк (1963, х. 160) Уг тогтолцооны өөрөө үлдэх чадварыг тэмдэглэнэ. Гэвч энэ бол эрчүүдийг оролцоонд сургах боломжит хууль ёсны эрхийг эзэмших үзэмшлээс үүдэн гарах учраас “ёс суртахууны шинж чанар”-ий хандлагатай байна гэж хэлнэ. Мэдээж энэ бол зөвхөн сургах асуудал болохоос эзэмших тухай бус гэсэн Миллийн дүгнэлт юм. Оролцооны дэг журам байхгүйгээр хууль ёсны эрхийг эзэмших нь шинж чанарын хувьд бага зэрэг нөлөөтэй байж болно

Гурав. Аймаг, Сум, Дүүргийн Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын Сонгуулийн Тухай Хуулийн Зургаа дугаар бүлгийн 27.2, 27.3, 27.4 дэх заалтууд нь Монгол Улсын Үндсэн Хуулийн Тунхаг, мөн хуулийн Нэгдүгээр бүлгийн 3.1, Хоёр дугаар бүлгийн 14.1,14.2, Гурав дугаар бүлгийн 21.2 дахь заалтууд зөрчилтэй байна.

Аливаа сонгуульд бие даан нэрээ дэвшүүлж байгаа иргэн нь сонгогчдын нэр, хаяг гарын үсгийг Сонгуулийн хорооноос баталсан маягтанд сонгогчдыг урьдчилан бүртгэж тэднээс 801 түүнээс дээш, 500 болон 200, 75 хүний гарын үсгийг зуруулж дэмжлэг авч буй явдал нь нууцаар санал хураах хуулийн заалтыг зөрчиж, урьдчилан санал хурааж иргэдийн санаа бодол, сонгох, сонгогдох эрх чөлөөнд ноцтойгоор халдаж буй явдал төдийгүй ямар нэгэн *нам бүлэглэлд элсээгүйн төлөө* шийтгэл, дарамт шахалт болж байна гэж үзэхээр байгаа үйл яви бөгөөд, дэмжиж *гарын үсэг зурсан иргэнийг мөрдөж мөшигөж* буй заалт нь мөн л Үндсэн Хуулийг зөрчсөн үйл ажиллагаа ба эдгээр нэрсийн жагсаалт нь хэн нэгэн эрх мэдэлтэний гарт очсоноор иргэдийг үзэл бодлоор нь ялгаварлан гадуурхах үндэслэл бий болгох сөрөг талтай байна. Ж.С.Милл *“Тэдний ёс суртахууны ур чадвар тэгш хөгжилгүй байна. Хүн төрлөхтний оршин амьдрах нийгмийн орчин нөхцлийг хиймлээр дүрсэлж зурснаар тэдний оюун санаа, сэтгэхүйг нарийсгаж, хөгжлийг нь зогсооно”* гэжээ. /1910, х 203-4/ Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын Сонгуулийн тухай Хуулийн 26.5 Нийслэл, Аймаг, Сум, Дүүргийн Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурлын Сонгуулийн Тухай Хууль-ийн 27.4 дэх заалтууд нь “Үндсэн Хууль”-ийн Хоёрдугаар бүлгийн 16.13-т заасан “Халдашгүй чөлөөтэй байх эрхтэй.....-мөрдөн мөшигх, эрх чөлөөг нь хязгаарлахыг хориглоно гэсэн заалтуудыг ноцтойгоор зөрчиж байна гэж үзэх үндэслэл байна. Ж.С.Миллардчилал бол орчин үеийн дэлхийд салшгүй чухал зүйл бөгөөд гол асуудал нь ардчилсан улс төрийн хууль журмыг нийгмийн “жинхэнэ” мөн чанартай уялдуулан, энэ дэглэмд хэрхэн “олонхийг”-ыг хамруулах ажлыг зохион байгуулах явдал юмгэж үзсэн байна.⁵

Дээрх асуудалтай холбогдуулан иргэдийн оролцооны чухал үзүүлэлтийн нэг нь УИХ болон орон нутгийн ИТХ-д нэр дэвшин сонгогдсон байдал буюу шийдвэр гаргах түвшинд хүрч чадсан байдлыг нэг үзүүлэлт гэж үзвэл, дараах хүснэгтүүдэд анхаарлаа хандуулна уу.

Иргэдийн оролцооны байдлыг сонгуульд нэр дэвшиж санал авсан байдлаар авч үзвэл:

УИХ-ын сонгуульд сонгогдсон байдлаар:

Хүснэгт 1

Сонгуулийн жил	МАХН		Ардчилсан эвсэл		Бие даагч гишүүд	
	хувь	суудлын тоо	хувь	суудлын тоо	хувь	суудлын тоо
1992	59,6%	71	40,0%	4	0,4%	1
1996	40,5%	25	47,0%	50	0,9%	0
2000	51,6%	72	13,4%	1	0,9%	0
2004	48,3%	37	44,3%	35	0,9%	0
2008	51,3%	39	34,2%	26	0,4%	1
2012	32,8%	25	57,8%	44	4,7%	3
НИЙТ СОНГОГДСОН ГИШҮҮД 456 ҮҮНЭЭС БИЕ ДААГЧИД НЬ 5 ГИШҮҮН БҮЮУ 0.01%						

Дээрхи хүснэгтэд үл ялиг ахисан үзүүлэлт харагдаж байгаа боловч нийт мандатын тоотой харьцуулахад ахиц дэвшил гараагүй гэж үзэхээр байна. УИХ-н хуулиар 8-с дээш гишүүн нэгдэж байж бүлэг байгуулах эрхтэй.

Нийслэл болон дүүргүүдийн ИТХ-д санал авсан байдлаар:

Энэ хүснэгтэд 1992-2012 онуудад явагдсан 7 удаагийн сонгуулийн НИТХ, БЗ, СБ, СХ, ЧД-ээс авсан судалгаа багтсан болно. Энд анхаарах нэг зүйл бол тухайн хороо, дүүрэгт огт амьдардаггүй хүн нийслэл, дүүргийн ИТХ-д сууж байгаа явдал юм. 1992 оны шинэ Үндсэн Хууль батлагдаж Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал (ИТХ) гэсэн шинэ байгууллага бий болсон. Энэ нь сонгодог утгаараа бол цэвэр орон нутгийн тэнд оршин суух иргэдийн, иргэний төлөөллийн байгууллага юм.

⁵ К.Пейтман. “Ж.С.Руссо, Ж.С. Милл Ж.Б.Х.Коу: Ардчиллын оролцооны онол”/Улс төрийн шинжлэх ухааны дээж бичиг/ Орч Ц.Батболд,УБ, 2012. Х 180-185

⁶ Ж.С.Милл (1963, х. 17). Милл нь энэ үзэл тайлбарыг өмнөх хувилбартай нь харьцуулсан ба хуучин сургааль, дэг жаягт бичигдсэн “шилжилт”-ийн тухай энэ тайлбарт “олонхи ямар нэгэн удирдан чиглүүлэх зүйлгүйгээр цаашдаа өөрсдийн итгэл найдварын замаа алдана” гэсэн байдаг. (х. 3).

Сонгуулийн он	Нийслэл		БЗД		СХД		СБД		ЧД		Нийт сонгуулийн тоо
	намууд	Бие даагч	намууд	Бие даагч	намууд	Бие даагч	намууд	Бие даагч	намууд	Бие даагч	
1992	нийт	72	-	-	64	36	-	-	61	34	
1994	-	-	-	-	62	38	-	-	67	23	
1996	39	1	35	0	34	1	-	-	35	0	
2000	-	-	35	0	35	0	35	0	35	0	
2004	39	1	35	0	35	0	35	0	32	0	
2008	39	0	35	0	34	0	35	0	35	0	
2012	45	0	41	0	41	0	35	0	-	-	

Тайлбар : Уг судалгааг судлаач албан хүсэлтээр (бичгээр) Нийслэл, түүний төвийн 6-н дүүрэгт хандаж хүргүүлсэн ба хариуг нь нэгтгэж гаргасан болно.

Аймгийн ИТХ-ын сонгуулийн 2012 оны ээлжит сонгуулийн санал авсан дүн

Хүснэгт 3

Аймгийн нэр	Нийт мандатын тоо	МАИ	АН	Шударга өсөвөл	ИЗНИ	Иргэний шуудрал өсөлт	Бие даагч
Архангай	37	16	20	МАХН-1			
Баян-Өлгий	33	12	20	Шударга өсөвөл-1			
Баянхонгор	41	15	25	МАХН-1			
Булган	33	14	17	МАХН-2			
Говь-Алтай	35	21	12				2
Говьсүмбэр	17	9	7	МАХН-1			
Дорноговь	27	10	16	МАХН-1			
Дорнод	35	18	14	ИЗНИ-1			2
Дундговь	35	19	15	МАХН-1			
Завхан	41	28	13				
Оворхангай	41	24	16	Шударга өс-1			
Өмнөговь	33	11	21	МАХН-1			
Сүхбаатар	33	8	25				
Сэлэнгэ	37	20	14	МАХН-3			
Төв	41	18	20	МАХН-3			
Увс	41	15	25	МАХН-1			
Ховд	41	14	26	МАХН-1			
Хэнтий	39	14	25				
Хөвсгөл	41	23	18				
Дархан –Уул	33	18	11	Шударга өс-2			2
Орхон	31	10	19			2	
Аймгийн дүн	337	379	14	6	1	6	6
Улсын дүн	1040	452	546	6	1	8	6
НИЙТ ДҮН ХУВЬ	1040	43%	52%	0,05%	0,001	0,07%	0,05%

2012 оны нийслэлийн гурван дүүрэгт бусад зургаан дүүрэгт дахин санал хураалт явагдсан. (Энэ нь сонгуулийн ирц хүрээгүйгээр тайлбарлагддаг.)

Хүснэгт 4

Дүүрэг	Нийт мандатын тоо	МАН	АН	Бусад	Бие даагчид
Бага нуур	25	13	12		
Бага хангай	17	12	5		
Налайх	25	11	12	МАХИ-2	
Баангол	41	9	30	2	
Баянзүрх	41	7	32	2	
Сонгинохайрхан	41	22	17	2	
Сүхбаатар	35	15	19	1	
Хан-уул	33	4	29	0	
Чингэлтэй	35	22	11	2	
Дүүргүүдийн дүн	295	115(бүхүү 39%)	167(бүхүү 56%)	13(бүхүү 5%)	0%

Тайлбар: Иргэд сонгогчид сонгуульд оролцохгүй байх буюу абсентизмын үзэгдлүүд улам нэмэгдэж байна. Мөн сонгууль дахин явагдах үзэгдэл ч байна. Энэ нь хэд хэдэн хүчин зүйлээс хамааралтай. Үүнд: 1. Сонгогчдын итгэл алдарсан /хуудал амлалт, хэт их сурталчилгаа, хэт өмчлэлтийг барьсан мэдээлэл; 2. Сонгуулийн дүн будлиантай байдлаас болж идэвхгүй хандах; 3. Иргэдийн идэвхгүй байдал: Энэ нь тэдний ахуй амьдрал, боловсрол, ухамсар зэргээс хамааралтай; 4. Сонгууль өгсөн нь биш тоолсон нь ялдаг гэдгийг мэддэг иргэд сонгууль өгч цагаа гарздахгүй; 5. Хамгийн ноцтой шалтгаан нь эрх баригчдын хүссэн хүн нь санал аваагүйд байдаг. Тийм болохоор тооллогыг будлиулж дахин сонгууль явагдахад хүргэдэг гэж иргэд үздэг байна.

Дээрхи үзүүлэлтүүдээс товч дүгнэхэд орон нутгийн сонгуулиудад санал авч сонгогдсон иргэдийн тоо буурсаар ирсэн төдийгүй нийслэлийн хэмжээнд 00 түвшинд очжээ. Энэ нь энгэрүү судалгааг чухалчилж авч үзсэн тохиолдолд иргэний нийгэм маань зогсонги байдалд орсон буюу зарим талаараа "таалал төгссөн" гэмээр байна. Нөгөө талаар намчирхах, бүлэглэлийн нийгэм болсоныг нотлон харуулж буй үзүүлэлт юм.

Хүснэгт 5 Сонгогчдын оролцооны идэвхийн бууралт

№	Сонгуулийн тогтооловч	Сонгуулийн жил	Сонгогчдын ирц хувь
1	Олон мандаттай мажоритар	1992	95.4% ¹
2	Нэг мандаттай мажоритар	1996	92.1%
3	Нэг мандаттай мажоритар	2000	82.5%
4	Нэг мандаттай мажоритар	2004	82.2%
5	Олон мандаттай мажоритар	2008	76.46%
6	Хэснмэг тогтооловч	2012	67.24%

Сонгуулийн хөрөөнөөс сонгогчидын ирц бүрдүүлэх тал дээр олон арга хэмжээ авсан ба 2012 оны сонгуулийг ажлын өдөр явуулсан, утасны нэгж үнэгүй тараасан боловч үр дүн өрчлөлтгүй. Ямар нэгэн пөлөөлөл хүчин зүйлээр буюу механик аргаар үр дүнд хүрэхгүйг энэ удаагийн сонгууль нотлосон.

Очирхүрээгийн Тунгалаг 2012 он "Иргэдийн Төлөөлөгчдийн Хурал-Түүнтэй холбоотой зарим асуудлууд" номын 7-р хуудсанд: "Орон нутгийн Хурлын сонгуульд оролцох өгч төрийн намын тоо элэгт сонгууль бүрт нэмэгдэж, нэр дэвшигчид ч олон болж байгаа нь иргэдийн Төлөөлөгчийн Хурлын нэр хүнд өсч, эрх мэдлийн хэмжээ өргөсөж байгаагийн нэг марга гэж хэлж байна" гэжээ. Гэвч судлаач миний хувьд үүнтэй санал огтхон ч нийлэхгүй байна. ИТХ-ын нэр хүнд өсөх нь иргэд бүгд хэргийг биш гэнд хувиарлагдах мөнгөнөөц тоо эдийн засгийн өсөлтийн хүрээр нэмэгддэг түүнийг чөлөөтэй зарцуулах эрх нь тухайн орон нутгийн ИТХ, Засаг дарга нарт байдагтай холбон үзэж байна. Сонгуульд оролцох намуудын тоо өссөөр байгаа ч сонгогчдын ирц буурсаар байхад ИХ-ын болон ИТХ-ын нэр хүнд өссөн байж таарахгүй юм.

ДҮГНЭЛТ

УИХ, ИТХ –ийн төлөөлөгчдийн ирц нь зөвхөн төсөв батлах, хуваарилах, хуралд өөрийн болон захиалагчийн эдийн засгийн ашиг сонирхолд нийцсэн хууль, тогтоолуудыг батлах явцад өндөр гардаг. Нөгөөтэйгүүр ашиг сонирхлынх нь эсрэг хуулийн төсөл хэлэлцэх үед бас тэд хуралдаа илэвхтэй иргээдэг нь манай улсын эрх баригчдын хэвшмэл үзэгдэл болсон.

Бүх шатны сонгуулийн хороодод хөндлөнгийн хяналт байдаггүй ба МАН, АН намын харьяалалтай гишүүдээс бүрддэг.

Хуулийн хэлэлцүүлэгт иргэдийн төлөөллийг оролцуулж байх.

Үндсэн Хуулийн Цэцэд иргэдийн төлөөлөл байдаггүй.

Хороодод Иргэдийн Нийтийн хурлыг зохион байгуулахгүйгээр ИТХ-ын төлөөлөгч, тэргүүлэгчид, даргыг томилдог.

Сонгуулийн, болон улс төрийн намуудын тухай хууль нь ач холбогдолоороо үндсэн хуультай энэ зэрэгцэхүйц хууль юм. Үндсэн Хууль, Сонгуулийн хууль, Намуудын тухай хуулийг бүх ард түмний оролцоотойгоор өөрчлөх. Учир нь эдгээр хууль нь улс орны бүх хүн ардад нөлөөлөх хүчин зүйл юм.

НОМ ЗҮЙ

1. Монгол Улсын Үндсэн хууль, УБ., 2004.
2. Монгол Улсын Их Хурлын сонгуулийн тухай хууль, УБ., 2012.
3. Монгол Улсын Ерөнхийлөгчийн сонгуулийн тухай хууль, УБ., 2005.
4. Орон нутгийн хурлын сонгуулийн тухай хууль, УБ., 2007.
5. Ж.Ядамсүрэн. Сонгуулийн тухай зарим ойлголт, товч тайлбар. УБ., 2008
6. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации. Учебник для вузов. ОТв, редактор А.В.Иванченко. М., "Норма" . 1999.
7. Аристотель. Улс төр. Орч Б.Даш-Ёвдон. УБ., 2002.
8. Electoral Management Design: The International IDEA Handbook. Stockholm. Sweden. 2006.
9. К.Пейтман. "Ж.Ж.Руссо, Ж.С. Милл, Ж.Б.Х.Коу: Ардчиллын оролцооны онол"/Улс төрийн шинжлэх ухааны дээж бичиг/ Орч Ц.Батболд, УБ. 2012.
10. Ж.Ж.Руссо. Нийгмийн гэрээ ба Улс төрийн эрхийн зарчмууд. УБ., 2002. Соёмбо принтинг ХХК.
11. Н.Ашфорд. 2007. Чөлөөт нийгмийн үндсэн зарчмууд. Адмон ХХК.